

Іван Опанасович Переверзев і його праця «Топографічний опис Харківського намісництва»

В. О. Пірко

*Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.
Випуск 3. – Харків: Майдан, 2001. – С. 39-49.*

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4-87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

- © Східний інститут українознавства імені Ковальських
- © Автор статті
- © Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництво
- © Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

ІВАН ОПАНАСОВИЧ ПЕРЕВЕРЗЄВ І ЙОГО ПРАЦЯ «ТОПОГРАФІЧНИЙ ОПИС ХАРКІВСЬКОГО НАМІСНИЦТВА»¹

І. О. Переверзєв нині відомий як автор двох праць². Після закінчення Харківського колегіуму він працював у Воронежі в духовній семінарії, а з 1780 р. й до смерті (1794 р.) директором народних училищ в м. Харкові.

До публікації М. Черняєвим довідки про автора «Топографічного опису Харківського намісництва» ніхто не сумнівався в тому, що йому належить опублікований в 1788 р. в Москві опис Харківського намісництва, хоча в книзі ніде не згадується його прізвище. Тому в 1886 р. М. Черняєв, посилаючись на «Відомість цензора, префекта Московської слов'яно-греко-латинської академії, ігумена Мойсея», опубліковану П. Бартенєвим у збірнику «Осьмнадцятий век»³, висловив думку, що цей опис склав капітан М. Загоровський⁴. З цього часу й до 1991 р. серед дослідників не було єдиної думки щодо автора цього твору⁵.

Частково таке ставлення дослідників до Переверзєва як автора опису 1788 р. пояснювалося тим, що їм не були відомі інші описи цього ж намісництва. Завдяки пошукам архівістів у повоєнні роки, а також публікаціям М. Рубінштейна про методикку складання описів, губерній і намісництв⁶, М. Литвиненко зробила висновок, що І. Переверзєв є автором Топографічного опису Харківського намісництва (умовно) 1788 р., а М. Загоровський – відомого на той час опису 1785 р.⁷ Однак вона не зуміла довести на підставі чого був написаний капітаном М. Загоровським опис і взаємозв'язок між відомими нині трьома описами Харківського намісництва⁸.

Поява топографічних описів намісництв була обумовлена не лише зростанням інтересу з боку правлячої верхівки до країни, яку вона представляла, але й адміністративними реформами, що проводилися в Росії згідно з указом 1775 р. «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи». Оскільки І. Переверзєв до 1780 р. працював у Воронежі, а Воронежська губернія була в числі перших, що наприкінці 1777 р. подали до Сенату описи новостворених губерній, то можна припустити, що йому добре була відома ця робота. І після приїзду до Харкова, якщо не з ініціативи місцевої влади, то з власної, він взявся за неї. Такого висновку можна дійти, порівнюючи тексти топографічних описів, складених

наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. і описів, в основу яких було покладено програму, розроблену в канцелярії імператриці під керівництвом П. Соїмонова на початку 1784 р.

Якщо перші описи не мають чіткої структури (в цьому можна переконалися, порівнявши опубліковані описи Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр. та Азовської губернії 1781 р.⁹), то другі переважно склалися з трьох частин: опису намісництва взагалі, опису губернського й повітових міст і опису повітів. Згідно з програмою П. Соїмонова, губернії (намісництва) описувалися за 25 питаннями (пунктами), міста – за 16, а повіти – за 20¹⁰.

Опис Харківського намісництва І. Переверзева також складається з трьох частин: історичної передмови, опису намісництва в цілому та описів губернського і повітових міст разом з повітами. У виданні 1788 р. із 170 сторінок 41 припадає на першу частину, 62 – на другу і 67 – на третю.

Автор та його знання історії й стану краю на час складання опису найбільше проявились у першому розділі, котрий, як зазначається у самій назві твору, був складений на підставі «Татарської історії» Баядур-Хана-Абулгadzі, «Російської історії» князя Щербатова, «Нарисів європейської історії» Готфріда Ахенвала та «Політичної історії» Самуїла Пуффендорфа. Цитування автором царських грамот слобідським полкам дозволяє стверджувати, що в його розпорядженні могли знаходитися і деякі історичні документи, котрі зберігалися в канцелярії слобідських полків, а потім перейшли до намісницького управління. Саме ці матеріали дозволили автору з достатньою деталізацією і порівняно більшою точністю відтворити стислу історію регіону з середини XVII ст. до утворення Харківського намісництва у 1780 р.

Однак у цій частині автор допускає найбільше неточностей. Так, визначаючи територію Слобідської України, він стверджує, що на півдні вона простягається до Азовського моря і Дніпра¹¹. Перелічуючи кочівників, які в давнину загрожували руським землям, автор першими називає половців, а після них хозар і печенігів. Замість татарського полководця Джучі, він називає Туші-хана, а битву на Калці відносить не до 31 травня, а до 16 червня 1223 р. Цю битву І. Переверзев розглядав як початок пагубного розорення і тривалого запустіння «цього багатого в Росії району»¹². Необхідно також зазначити, що Калку він ототожнює зр. Кальміусом (див. примітку до тексту), що, очевидно, й пояснює той факт, що й нині дехто приймає за неї невеличку степову річку, ліву притоку р. Кальчик, яка в межах міста Маріуполя з'єднується з Кальміусом (див. сучасні карти Донецької області). Зупиняючись на завоюваннях Батия, автор підкрес-

лює, що «першопрестольний Київ» татари завоювали 6 грудня 1240 р.¹³

У короткій характеристиці розвитку Русі після походу Батия основну увагу автор зосередив на долі Київського князівства. Він пише, що після втечі київського князя Станіслава до Рязані Київ був завойований литовським князем Гедиміном. Сталося це тому, що розрізнені князі Північно-Східної Русі, боячись Гедиміна, не посміли виступити на допомогу київському князю¹⁴. Після смерті бездітного Станіслава інші руські князі були позбавлені права претендувати на Київське князівство. Відторгнення від «Російської держави» Київського князівства призвело до розділу й ізоляції «одноплемінників», тобто руського народу. Тут же в примітці автор пише, що «области одного Славено-Российского племени» нині належать трьом державам: 1) Росії – намісництво Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське, Харківське, Катеринославське, частина Курського і частина Воронежського; 2) Польщі – Волинь, Поділля і Польська Україна і 3) Австрійському двору, відколи Угорщині в 1772 р. уступлено два князівства – «Галиція й Лодомерія»¹⁵. Східна частина Київського князівства, на якій потім поселилися слобідські полки, близько 400 років лежала «необитаемою пустинею, где от востока и юга набегы не могли воспятить обиталища». В той же час, місцеве населення відійшло з цієї території на захід і опинилося у Великому князівстві Литовському, частково в Росії, а князівства Галицьке і Володимирське з Червоною Руссю залежали від корони Угорської¹⁶.

Далі, розповідаючи про завоювання польським королем Казиміром Великим Червоної Русі¹⁷, автор допускається помилки і пише, що він за допомогою зброї відняв у литовців усі «области» Київського князівства. Тут же зазначає, що руські князі та народ, будучи виснаженими внутрішніми чварами й утисками сусідів, до Великого Казиміра «на выгодных договорах приклонились» і його своїм володарем визнали, бо він «нацию русинов» об'єднав з поляками в «один корпус государства», зрівнявши обидві нації в усіх правах і привілеях: руському дворянству та іншим чинам, незважаючи на дотримання ними своєї греко-російської віри, рівне з польським шляхетством надано було право на зайняття усіх державних, військових і громадських посад, за винятком королівського достоїнства, яке згідно із законами міг посідати лише той, хто дотримувався римо-католицької віри. На цій підставі, як зазначає далі автор, «россияне» брали участь у всіх державних справах.

Після смерті Казиміра, останнього польського короля із роду Пястів по чоловічій лінії, при його племіннику (по сестрі Єлизаветі) Людовіку,

який одночасно був польським і угорським королем, польське шляхетство добилося великих привілеїв, а при його дочці, яка обвінчалася з «великим герцогом литовським», було покладено початок об'єднання «Герцогства Литовського» з ним і «Белой России» з Королівством Польським¹⁸.

Наступник Ягелли, син Володислав III, який потім став і королем угорським, підтвердив у 1434 р. рівність трьох націй у Польському королівстві¹⁹. Останній з Ягеллонів Сигізмунд II Август знищив усі чвари між об'єднаними у Польському королівстві співгромадянами. Доказом цього можуть служити рішення Віленського сейму 1563 р. («Pacta conventa») ²⁰. Ці положення були закріплені рішеннями Гродненського (1568) і об'єднаного Люблінського (1569) сеймів.

Після смерті Сигізмунда II вся Річ Посполита Польська в 1573 році «клялася» визнати королем лише того, хто присягне дотримуватися підписаних угод. Однак Генріх де Валуа не зважився присягнути перед Богом зберігати права дисидентів. Семиградський князь Стефан Баторій (1575), вступивши на престол з такою ж клятвою, «нацією русинів», населив Польську Україну і привів до хорошого стану піхоту та кінні війська, що комплектувалися з них, а також передав їм при Дніпрі м. Трахтемирів, в якому знаходився зброярський двір і ставка їх керівників²¹.

Далі автор підреслює, що, починаючи з 1340 р. і до 1650 р., русини понад 300 років служили Польщі, охороняючи її від татарських нападів і утримуючи кордон з Туреччиною²². Після цього він зазначає, що «це фатальне відокремлення» Південної від Північної або Великої Росії назавжди «преобразило» цих мешканців так, якби з'явилася «иноплемінная нация»; від цього й виник малоросійський (український) діалект як окрема мова слов'янського племені²³. На думку автора, на формування окремого українського народу та його мови великий вплив мали спосіб життя, мислення й мова панівної народності; Південною Росією 80 років володіли татари, 20 років – литовці, 300 років – поляки та ще й трохи угорці²⁴. За таких умов «корінний житель» змінив свою мову, одягнув іноземний одяг і всім своїм виглядом, при збереженні традицій своїх предків, склав своєрідну суміш, яка й донині простежується в жителях Південної Росії²⁵. Всі ці зміни, як вважає автор, для українців, що опинилися у складі Польщі, не були обтяжливими, однак спокій і дружба об'єднаних у королівстві народів не довго протрималися. «Поляки скоро начали рыгать духом властолюбия и не возмogli в том себя утвердить, чтоб достохвальное и с обеих сторон утвержденное в государстве постановление (конституцию) хранимо было во всех сво-

их пунктах свято без порушення»²⁶.

Далі автор зупиняється на утисках, яких зазнавали українці в Польщі. Позитивно оцінює повстання С. Наливайка. Засуджує його страту до завершення роботи комісії, призначеної Коронним трибуналом для розслідування причин цього повстання. Дії польської влади, на думку автора, утвердили українців у переконанні, що скаргами на ім'я короля добитися правди вони не зможуть, тим більше, що керівник козацького війська Павлюк та деякі інші з українських дворян, що скаржились на утиски, без суду були страчені поляками²⁷. Дотого ж Сейм прийняв рішення позбавити українців усіх привілеїв, відібрати у них фортецю Трехтемирів і нове військо сформувавши в Україні замість козаків. Для цього в Україну була відправлена польська армія, що й призвело до кровопролиття з обох боків. Після цього українці дали обіцянку залишатися послухними Польщі, якщо за ними збережуться попередні привілеї. Поляки обіцяли підтвердити їх, але свої обіцянки не виконали. До того ж вони відібрали у «русинів» декілька православних церков. У той же час на місце померлого гетьмана, за І. Переверзевим, Зборовського «всеми чинами и войском единогласно выбран дворянин Богдан (Федор) Хмельницький»²⁸.

Отримавши від польського короля Володислава IV підтвердження «на сие достоинство», Хмельницький першим своїм обов'язком вважав проінформувати короля про всі утиски, яких зазнає український народ від поляків, і просити його підтвердити всі попередні договори та прийняти «нацию русинов» з військом під особливу королівську ласку. Це прохання Хмельницького король сприйняв як справедливе, однак Хмельницький польським Сенатом і вельможами був сприйнятий як неспокійна людина і заводій нових виступів у Речі Посполитій. Автор також зупиняється на інциденті між Хмельницьким та Чаплинським (Яринським, як називає його І. Переверзев). Після цього повідомляє, що саме в той час у Хмельницького зібралися до 20 чоловік козацької старшини та поміщиків, котрі скаржилися на утиски зі сторони польської шляхти, але їх скарги залишились без розгляду. Тому, на думку автора, вихід був лише один – добитися повернення попередніх прав зі зброєю в руках, про що Хмельницький повідомив польському королю «с подобающей преданностью»²⁹.

Після цього автор зупиняється на головних подіях Визвольної війни. Щоправда, вважає, що після невдач Хмельницького в 1650 році розпочались масові переселення українців з Волині, Поділля та польської України на схід від Дніпра в межі Російської держави, зокрема в район Белгородської лінії. «Великая сия колония вскорости, распространясь многолюдны-

ми селениями, преградила кримським і другим татарам броды і перелазы для воздержания их в Россию набегов. Сии переселенцы, добровольно возвратясь на опустевшее своих праотцев наследие, составили новый в Российской державе гражданский и воинский корпус, а наименованы слободские полки»³⁰. Переверзев підкреслює, що землі, на яких вони селилися, здебільшого після татарської навали були пустими. Однак ще за царя Івана Васильовича, під час відновлення Белгорода тут були збудовані міста Чугуєв і Валуйки, а царем Борисом Годуновим при гирлі Осколу було закладено місто Царєборисів. Також він називає міста, які виникли на Белгородській лінії та на південь від неї і належали до Харківського, Белгородського, Воронежського та Курського намісництв, створених у 1780 р.

Далі автор коротко зупиняється на історії Сумського, Харківського, Охтирського та Ізюмського полків, здебільшого цитуючи царські грамоти, які отримали полки за свою службу російським монархам. Тут же він зазначає, що після утворення ці полки знаходились у підпорядкуванні Посольського приказу, потім Белгородського розряду, а у військових справах – Військової Колегії, з 1732 р. – Слобідської комісії. В 1765 р. із слободських полків була створена Слобідсько-Українська губернія, а в 1780 р. – Харківське намісництво (відкрите 29 вересня цього ж року). Воно поділялося на 15 округів (повітів): Харківський, Золочівський, Хотимський, Чугуєвський, Вовчанський, Ізюмський, Валківський, Богодухівський, Краснокутський, Охтирський, Сумський, Недригайлівський, Лебединський, Білопільський та Миропільський. За межовими книгами, як підкреслює автор, загальна площа намісництва складала 2951619 дес. 186 саж. землі. Із них під ріками, озерами, болотами, пісками, дорогами знаходилось 143293 дес. 163 саж., а близько 2808326 дес. 23 саж. припадали на придатні землі³².

Після цього Переверзев подає коротку характеристику рельєфу, рік, річок, ставків, лісів. Він підкреслює, що українці ошадно ставляться до лісів. Разом з ними в цих місцях поширився звичай виготовляти із зрубаних дерев гонти для покриття будівель. Таких майстрів тут називали тертичниками або гонтарями. Слобідські переселенці також принесли з собою звичай будувати водяні та земляні млини. До того зерно тут мололи на жорнах. В той же час, автор підкреслює, що українці небагато вживають лісу на будівництво житла. Вони не зводять високих будівель, мало вживають цільних брусів для зведення житла (переважно це дозволяють собі багаті). Здебільшого хати вони будують із хворосту, набитого камінням з глиною і обмазаного з обох боків вапном. Хати їх з димоходами, через що

під час топлення печей в них немає диму. Незвикли вони до теплих лазень. Для обігрівання житла часто користуються очеретом, соломкою. Ніхто не використовує лучин, не виготовляє ликового взуття. Все це сприяє збереженню лісів. За спостереженнями автора, найбільшу шкоду лісам завдають винокурні (гуральні), володільці яких вдавалися до масових вирубок лісу. В найгіршому стані знаходилися громадські ліси, оскільки «большая на свете редкость такие умы, которые к общественному добру и частному в собственности владению имели бы равное расположение и одинаковое внимание»³³. У зв'язку з цим автор стверджує, що «оправдується право частного владения в вечной собственности преимущественно перед правом общественного единовременного употребления»³⁴. На думку Переверзева, збереження лісів має значення не тільки для будівництва, але й для бджолярства, яке ведеться тут німецьким способом. Його стали вживати і росіяни, що живуть між слобідськими «черкасами» (вихідцями із Правобережжя), оскільки останні занесли цей спосіб на Слобожанщину. За ним вулики для бджіл виготовлялися легкі, однодонні, з розширенням внизу³⁵.

Велике місце в описі відведено характеристиці землеробства. Автор виділяє два види землеробства: хліборобство і садівництво. На його думку, хліборобство на Слобожанщині відповідало кількості землі і числу мешканців. Але оскільки у цих місцях хліб вживали ще й розташовані тут війська і володільці гуралень, то значна його частина доставлялася сюди з інших місць, перш за все з Курського намісництва (до 100000 четвертин)³⁶. Характеризуючи стан хліборобства, Переверзев звертає увагу на відмінності у хліборобстві українців і росіян. Він зазначає, що перші більше висівають ярових культур, які дають більш стабільний урожай, ніж озимі; що для обробітку землі вони переважно застосовують важкий залізний плуг, а росіяни – соху або рало, які більше придатні для легких, піщаних ґрунтів. Описуючи детально технологію хліборобства, автор подає відомості про терміни посіву, збирання врожаю та його зберігання. При цьому він зазначає, що середня врожайність озимого жита сам-7, озимої пшениці – сам-5, ярої – сам-4, ячменю – сам-7, вівса – сам-9, гороху – сам-4, проса – сам-10, льону – сам-3, конопель – сам-5, гречки – сам-7, анісу – сам-10, маку – сам-20. Надлишок хліба, здебільшого пшоно, овес, пшениця, мак та аніс продавались за межами намісництва³⁷.

Далі автор детально зупиняється на характеристиці скотарства, яке він ставить на друге місце після землеробства. Після цього коротко характеризує стан ремесла, садівництва і городництва. Завершуючи характеристику господарства українських поселенців, Переверзев робить висновок, що воно

відзначається певною збалансованістю, чого не вистачає господарствам росіян, в яких переважає хліборобство. Відмінності між українцями і росіянами автор бачить не тільки у веденні господарства, але й у доводстві. Якщо росіяни жили в закопчених димом хатах, тобто без димарів, то в українців «белые, чистые и светлые избы, или хаты, возвращенные сады, разведенные овощные огороды», які свідчать про спосіб їх життя, що відрізняється від інших. «В сем то и заключается симпатия, или сокровенная склонность, с приятностью ощущаемая и признаваемая проезжающими или квартирующими в сих селениях. Дух европейской людскости, отчужденный азиатской дикости, питает внутренние чувства каким-то услаждением; дух любочестия, превратясь в наследное качество жителей, предупреждает рабские низринновения и поползновения; послушен гласу властей самопреклонно, без рабства. Дух общего соревнования препинает стези деспотизма и монополии»³⁸. Все це на думку автора нівелює різницю між різними станами українців (дворянами, городянами і селянами). «В существе равновесия существует необураемая тишина в разнообразии и степенях рождается житейская приятность»³⁹.

Звертає увагу автор і на таку рису українців, у тому числі й дворянства, як схильність до торгівлі. Однак їх заняття торгівлею мають другорядне значення і переважно служать засобом забезпечення гідного життя, а не збагачення.

Зупиняється Переверзев і на описі забав українців, порівнюючи їх із забавами росіян. Підкреслює, що вони захоплюються музикою, піснями, танцями, люблять вживати «горячее вино», в якому вони вбачають спосіб спілкування, а не намір напиться, а коли навіть напиваються, то рідко коли справа доходить до бійки. Загалом вони не люблять тривалих пригощань і церемоній. Найбільшими святами у них вважаються храмові дні та хрестини, а іменини переважно «в забвении проходят»⁴⁰.

Після загальної характеристики стану намісництва автор надає опис міст і повітів. Найбільше уваги приділяє він губерньському центру — м. Харкову. Опис міст надається за єдиною схемою:

1. Розташування міста та його віддаленість від столиць, губерньського міста і найближчих міст, а також площа.

2. Заняття населення.

3. Герб міста та його походження.

4. Відомості про земельні угіддя повіту та чисельність його мешканців.

Зіставлення відомостей про кількість приватних будинків у містах намісництва та їх мешканців у описах Харківського намісництва 1785,

1787, 1788 рр. свідчить, що ці показники збігаються здебільшого у двох останніх описах і дещо менше — в описі 1785 р. Це дозволяє стверджувати, що праця І. О. Переверзева була написана до того, як було створено в губернській канцелярії опис 1785 р., який 3 вересня цього ж року надійшов до канцелярії імператриці. Звідси випливає висновок, що І. О. Переверзев не міг скористатися як зразком працею О. Шафонського («Топографічним описом Чернігівського намісництва»), як вважає дехто з дослідників⁴¹, бо останній опис було завершено лише в 1786 р.

Отже, праця І. О. Переверзева «Топографическое описание Харьковского наместничества с историческим предведением о бывших в сей стране с древних времен переменах, взятым к объяснению деяний и хронологии из Татарской истории Баядур-Хана-Абулгадзи, Российской истории князя Щербатова, Начертания европейской истории Готфрида и Ахенвалла и Политической истории Самуила Пуффендорфа», яка за структурою близька до праці Шафонського, написана самостійно і може розглядатися як оригінальна писемна пам'ятка Слобідської України. Вона свідчить, що її автор намагався відтворити в ній стилю історію цього регіону, перш за все між походом Батия і створенням Харківського намісництва та його повітів у першій половині 80-х рр. XVIII ст. Вона цікава не тільки для істориків, географів, етнографів, але й для економістів та лінгвістів. Її використано для створення короткого вступу до атласу намісництва (опис 1787 р.), який було вручено Катерині II під час її подорожі по Україні в 1787 р. Нею користувалися багато поколінь дослідників Слобожанщини, оскільки до 1991 р. це була єдина опублікована наприкінці XVIII ст. пам'ятка про минуле Слобожанщини. Не втратила вона наукової цінності й нині.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Повна назва твору подається в кінці статті.

2. Крім опису намісництва, йому належать «Краткие правила русского правописания, из разных грамматик выбранные и по свойству украинскаго диалекта для употребления малороссиянам дополненные в Харькове». Видавалася книга в Москві в тій же типографії О. Новікова, що і опис намісництва, в 1782 і в 1787 рр. (Сводный каталог русской книги XVIII в. — М., 1964. — Т. 2. — С. 369).

3. Осьмнадцатый век: исторический сборник /Изд. П. Бартевым. — М., 1868. — Т. 1. — С. 429 — 449.

4. Черняев Н. Справка об авторе «Топографического описания Харь-

ковського наместничества» // Киевская старина. — 1886, март. — С. 601 — 602.

5. Топографическое описание Харьковского наместничества. — Х., 1888. — С. 1; Катаев И. Обзор рукописных памятников по истории Слободской Украины, хранящихся в Военно-Ученом архиве в Санкт-Петербурге. — Харьков, 1901. — С. 54. Правда, в тій же передмові до видання «Топографічного опису Харківського намісництва» у 1888 р. Д. Багалій навіть допускав, що І. Переверзев міг доставити М. Загоровському матеріали для опису, бо, на його думку, дати таку характеристику побуту українців і росіян могла лише людина, яка тривалий час жила у цих місцях (С. 11). До цієї теми Багалій потім повертався ще не раз в «Очерках русской истории» (Т. 2) в 1913 р. писав: «Действительным составителем этой книги был не Н. Загоровский, а И. Переверзев, которому были доступны официальные источники, положенные в основу настоящего труда» // Материалы и статьи по истории Слободской Украины. — Х., 1913. — С. 280.

6. Рубинштейн Н. Л. Топографические описания наместничеств и губерний XVIII в. — памятники географического и экономического изучения России // Вопросы географии. — М., 1953. — Сб. 31. — С. 55.

7. Литвиненко М. А. «Топографическое описание Харьковского наместничества» як джерело для вивчення історії Слобідської України другої половини XVIII ст. // УІЖ. — 1966. — № 1. — С. 90 — 111; вона ж: Джерела історії України XVIII ст. — Х., 1970. — С. 133.

8. Вперше всі три описи опубліковано в єдиній книзі в 1991 р.; «Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.» — К., 1991. — 220 с.

9. Опис Новгород-Сіверського намісництва. — К., 1931; Описание городов Азовской губернии // Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии. — Екатеринослав, 1904. — С. 62—93.

10. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — С. 133—135.

11. Там само. — С. 15.

12. Там само. — С. 17.

13. Там само.

14. З цією датою погоджується М. Берлинський / Історія міста Києва. — К., 1991. — С. 81. Ф. Шабульдо вважає, що свого намісника Гедимін призначив у 1324 р. (Шабульдо Ф. Землі Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К., 1987. — С. 28—30).

15. Описи Харківського намісництва. — С. 17.

16. Там само. Галичину і Волинь з Червоною Руссю вважає залежними від Угорської корони. М. Грушевський вважав, що Галичина залежала від угорських королів між 1350 і 1387 рр. (Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1993. — Т. IV. — С. 102—122).

17. Там само.
18. Там само. Мається на увазі Кревська унія.
19. Там само.
20. Там само. Звичайно, стосувалось це лише панівних станів.
21. Там само. Йдеться про надання Стефана Баторія запорожцям з метою залучення їх до участі в Лівонській війні.
22. Там само.
23. Там само. – С. 19.
24. В примітці автор пояснює, що це стало причиною того, що коли на поклоніння до Києва збираються зі сходу, від Волги і Дону, із заходу, з Галичини і Волині та близьких до Києва околиць люди, то вони дивляться один на одного не як на іноземця, а як на «однородца», але бачать багато «отчужденного» і в мові, і в звичаях, що для обох сторін здається незвичайним явищем (Там само. – С. 18).
25. Там само. – С. 19.
26. Там само.
27. Там само. – С. 20.
28. Там само. Тут автор допускається помилки. С. Зборовський помер у 1584 р., а останнім гетьманом автор «Истории русов» вважає Гулака, після смерті якого було призначено наказного гетьмана Івана Барабаша, а генеральним писарем Б. Хмельницького (М., 1846. – С. 58).
29. Там само.
30. Там само. – С. 21.
31. Там само. Про заснування м. Чугуєва при Івані Грозному згадують й інші автори кінця XVIII – початку XIX ст., однак в літературі установилася думка, що Чугуїв збудовано у 1639 р. (Багалій Д. Історія Слобідської України. – Х., 1990. – С. 23-24), а Валуйки в 16 ст. (Загоровський В. Изюмская черта. – Воронеж, 1980. – С. 29).
32. Там само. – С. 25.
33. Там само. – С. 31.
34. Там само. – С. 32.
35. Там само.
36. Там само.
37. Там само. – С. 33.
38. Там само. – С. 36.
39. Там само. – С. 37.
40. Там само.
41. Литвиненко М. Джерела історії України. – С. 133.